

PROMENADER I STAVSNÄS

GENOM HISTORIA, NATUR OCH KULTUR

VÄRMDÖ KOMMUN

PROMENADER I STAVSNÄS

Stavsån hittar du längst ut på Fågelbrolandet i Värmdö kommun, 4 mil öster om Stockholm.

Du tar dig lätt hit med kollektivtrafik eller bil. Med buss tar resan 50 min från Slussen till Stavsån by. Det finns bilparkering vid Stavsån gård och i Stavsån vinterhamn.

Går du hela slingan är den 5,7 km lång, den kan delas upp i kortare etapper. Den röda delen som går genom Stavsån by är 3 km lång. Den svarta delen via Stavsån vinterhamn är 1,5 km lång. Den blå delen genom Höls by är 2,7 km lång. Använder du rullstol eller promenerar med barnvagn, välj gärna den del av slingan som är markerad med streckad linje, den går längs vägar med grus eller asfalt.

	Informationsskylt		Parkering
	Café		Museum
	Busshållplats		Stavsånslinjan
	Lämplig rastplats		Hölslingen
	Badplats		Östraslingen
	Torrtoalett		Svårframkomliga partier
	Toalett		

PROJEKTLEDARE: LENA GULLMERT OCH ANNA GABRIELSSON

KULTURTEXTER: LENA GULLMERT OCH JOHAN ASPFORS

KARTOR: MERJA MARTIN, VÄRMDÖ KOMMUN.

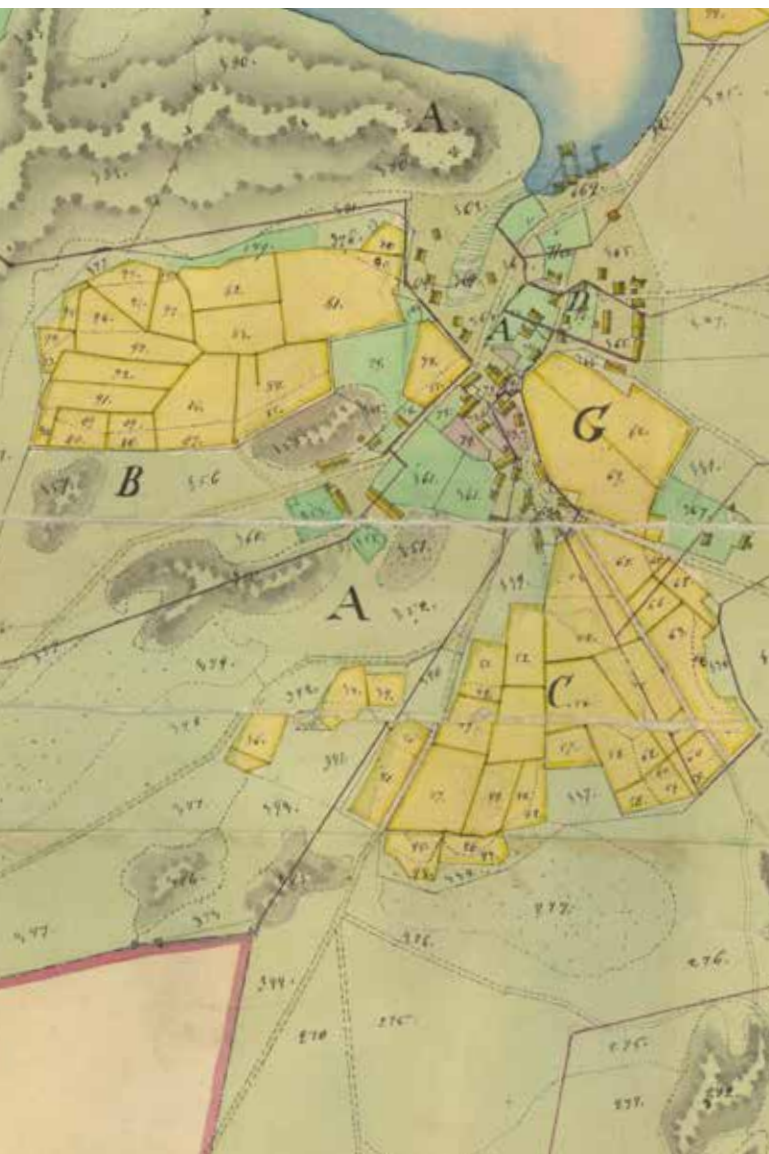
NATURTEXTER OCH TEXTBEARBETNING: THERESE SÅFSTRÖM ECCOCOM AB.

GRAFISK FORM: WWW.ALINDERDESIGN.SE.

TRYCK: GÖTEBORGSTRUCKERIT.

FOTO: ALINDER DESIGN OCH VÄRMDÖ KOMMUN.

COPYWRIGHT 2018.

UPPTÄCK STAVSNÄS MED OMNEJD

Följ med på promenad och lär känna historien och naturen i byarna Stavsnäs och Höl och områdena runt omkring. Här i häftet berättas om hur den gamla skärgårdsbyn Stavsnäs fick ångbåtsförbindelse 1865, och förvandlades till en idyllisk sommarort med pensionat, badhus och sommarvillor. Och om hur landsvägen och därmed busstrafiken från 1930-talet banade väg för dagens Stavsnäs med modern permanentbebyggelse. Och om vinterhamnen som blivit porten ut mot skärgården. Upptäck den oskiftade byn Höl vid Hölsladen och ta del av den vackra skärgårdsnaturen med sina stränder och sin växtlighet. Vid Stavsnäs sommarhamn ligger också Skärgårdsmuseet i den gamla lanthandelns lokaler.

Den här kartan från 1844 -1845 visar Stavsnäs by innan jordbruksreformen laga skiftet genomfördes. Då fanns åtta gårdar i byn. Vid skiftet tvingades fyra av gårdarna flytta ut från byn. Det går fortfarande att se flera av husen som finns på kartan i dagens Stavsnäs.

STAVSNÄS BY

Stavsnäs var en helt vanlig skärgårdsby fram till mitten av 1800-talet. År 1865 fick Stavsnäs reguljär ångbåtsförbindelse med Stockholm och byn började förändras. Nu kom sommargästerna ut till Stavsnäs. Sommarvillor med glasverandor byggdes och målades i ljusa oljefärger. Till villorna hörde välansade trädgårdar inhägnade av staket och häckar. Detta öppnade också för nya möjligheter till försörjning för byborna som startade lanthandel, pensionat, bageri och trädgårdsmästeri. Genom byn går den lummiga bygatan, Allévägen. Den kantas av de gamla bondgårdarna, som har bevarats väl, insprängda bland sommarhusen. I utkanterna av byn har sedan bebyggelsen fortsatt att växa likt årsringar, med hus från olika tider.

Här i utkanten av byn ligger villor och fritidshus från olika tider. På vänstra sidan av vägen ligger en rad med vackra och välbevarade hus från tiden kring förra sekelskiftet och framåt.

1. och 2. Villor med brutna tak i enkel nationalromantisk stil är en vanlig syn i Stavsnäs. Dessa villor är från 1905 respektive 1923.

3. Trädgårdsmästarbostad. Här låg trädgårdsmästeriet, känt för sina tomater och jordgubbar. Odlingar och drivhus låg i området ner mot

vattnet. Huset som syns från vägen var trädgårdsmästarbostaden, byggt 1897 och förlängd på 1990-talet. Här fanns också en drängstuga, tvättstuga och lada. Trädgårdsmästeriets kunder var de bofasta, sommargästerna och inte minst pensionatens gäster. Det gick också att snabbt frakta in varor till Stockholm för försäljning, tack vare ångbåtsförbindelserna.

4. Allévägen. Bygatan som leder ner till hamnen finns utritad på en karta från 1600-talet. Gatan gick från byn till de större åkermarkerna, som låg

en halv kilometer bort, på andra sidan Stavsnäsvägen, från Ica och bort mot Höl. På var sin sida av den vackra bygatan ligger de gamla gårdarna omgivna av sommarvillor. Häckar och staket ramar in de lummiga, anlagda trädgårdarna och de slingrande grusvägarna.

Allén fick sina träd skänkta och planterade av Stavsnäsbon Johan Petter Öhlin, en av de större jordägarna i byn, i samband med att hans yngste son föddes 1880. Allén ger skärgårdsbyn en speciell karaktär där träden skapar ett grönskande gaturum som öppnar sig mot hamnen.

4

5b

6

9

5. Lundquistska gården. Byns äldsta gårdar ser du ligga på varsin sida om Allévågen. De har bevarats insprängda i den nyare bebyggelsen. Gårdslägena finns utritade på en karta från 1640-talet. Lundquistska gården är ovanligt välbevarad, med huvudbyggnad, bostadshus och

flera ekonomibyggnader. Den är en av få gårdar i skärgården som byggts upp efter en ordnad, nästan sluten, gårdsform.

Den stora ladan/ladugården är ett av Stavsnäs tydligaste minnen från den tid då byn beboddes av fiskarbönder. För att vara en uthusbyggnad är den ovanligt orörd och ursprunglig. Den är byggd av liggande plankor i skiftesverk, och knutat timmer.

5b. Manbyggnad. Lite längre fram i allén ligger den timrade manbyggnaden, en parstuga från 1780-talet med typiskt brutet tak. Det är en av Värmdös få bevarade parstugor från detta århundrade. Här på gården bedrevs jordbruket längst i byn, in på 1950-talet.

6. Hus i allén. Huset byggdes 1898 av ägaren till den Öhlnska gården, Johan Petter Öhlin. Huset är det Johan Petter Öhlin flyttade till när han lämnat över sin gård till nästa generation. Verandan tillkom senare.

7. Öhlnska gården ligger längre fram i allén med sina båda manbyggnader. Gårdens hus uppfördes på 1960-talet i 1700-talsstil och ersatte de äldre byggnaderna som låg på samma plats. Gården ägdes under 1700- och 1800-talen av den Öhlnska släkten som var en av de större jordägarna i byn. Spår av byns gamla åkermark kan du se på varje sida om Båtkroksvägen och på nuvarande Stavsnäs gårde.

8. Missionshuset. Här ser du ett av de äldsta bevarade missionshusen i skärgården. Det stod klart 1878. Under 1800-talet svepte en väckelserörelse fram över landet, så även här i Stavsnäs. Marken till huset skänktes av Johan Petter Öhlin till den nya missionsförsamlingen. Missionshuset uppfördes av frivilliga krafter i en mindre vanlig byggnadskonstruktion: små träkubb har murats upp till väggar. Med den tekniken kunde man ta tillvara på spillvirke. Huset är idag privatbostad.

9. Stavsnäs hambageri. När sommargäster började söka sig till Stavsnäs öppnade sig fler möjligheter till försörjning för byborna. Ida Westerberg startade 1908 ett hambageri i familjens

bagarstuga och 1910 byggdes det nuvarande huset. Kunder fanns även på öarna runtomkring. Till en början roddes brödet ut, senare kördes det med en större träbåt. Bageriet drivs fortfarande av familjen och har utvidgats med café och matservering.

10. Timrat hus. I Stavnäs finns flera mindre timrade hus bevarade. De är, precis som huset du ser framför dig, oftast parstugor med ett rum på var sida om en farstu. Ursprungligen kan huset ha varit en enkelstuga som hade ett rum och en farstu, där rummet även fungerade som kök. Enkelstugan var en vanlig hustyp under 1700- och 1800-talen, i dag finns knappast några kvar.

11. Grönt hus. Det fanns åtta gårdar i

Stavnäs by innan den splittrades på 1840-talet i jordbruksreformen laga skiftet. Här låg en av gårdarna. Huset, som har sitt nuvarande utseende från 1909 är byggt utanpå en äldre timrad stuga. Fler hus och ekonomibygnader som hörde till gården låg österut.

12. Löthmans pensionat. Här ser du ett av Stavnäs bys två tidigare pensionat. Huset uppfördes 1886 men byggdes om 1920 i och med att pensionatet startade. 1954 upphörde verksamheten.

13. Stavnäs sommarhamn. Möjligheterna till odling var begränsade, det gjorde fisket viktigt som försörjning. En lugn hamn för gårdarnas båtar var därför nödvändig och tidigare låg här sjöbodars sida vid sida. Idag är den gamla Byviken

omgiven av vackra hus från tiden kring sekelskiftet 1900.

14. Öhlnska sjöboden. Den här välbevarade sjöboden är idag sommarhamnens enda byggnad som kan vittna om platsens äldsta historia som fiskarbondenby. Sjöboden är timrad och sägs vara hitflyttad 1862 från Brandskären, där Stavnäsborna hade en del av sitt fiskevatten. Bodar av den här typen, med gavelgång, är numera sällsynta i Värmdö.

15. Varmbadhuset. Här ser du badhuset som på sin tid inrymde badkar och annan utrustning för bad. Under en lucka i golvet fanns nedgången till havsbassängen för den som ville ha kallbad. Huset är byggt på 1880-talet, i schweizerstil med

sitt flacka utskjutande tak. Det byggdes på initiativ av en av sommargästerna, fabrikören C L Lundberg som också lät bygga sig ett sommarhus på andra sidan viken några år därefter (se nr 19). Badhuset är numera privatbostad.

16. Lanthandeln. Vid sommarhamn hittar du Skärgårdsmuseet. I huset låg tidigare Byrströms lanthandel, intill fanns ångbåtsbryggan. När allt fler icke jordägande personer flyttade till Stavnäs blev behovet av en lanthandel större. Lanthandeln öppnade 1877 och drevs fram till 1973. Huset fick sitt nuvarande utseende på 1930-talet. Skärgårdsmuseets samlingar speglar livet i skärgården under självhushållningens dagar.

17. Byrströms pensionat. Här öppnades det första av byns pensionat på 1890-talet av Hilma Byrström, maka till innehavaren av handelsboden (se nr 16). Huset byggdes 1880 men byggdes till med bland annat en stor veranda för att rymma pensionatsverksamheten. Samtidigt med tillbyggnaden uppfördes även den intilliggande annexbyggnaden. Rörelsen drevs av familjen i flera

generationer och upphörde först 1954.

18. Kajutan. Traditionen säger att det här huset, kallat Kajutan, delvis är byggt av en kajuta från ett skepp som förläste utanför Sandhamn. Kajutan ska ha bogserats till Stavnäs och placerats här omkring 1880. Senare byggdes den till och har sitt nuvarande utseende från 1900-talets början. Vid denna tid var det inte så ovanligt att bygga om skeppskajutor till sommarhus. Om du tittar i husets nedre del kan du se att huset följer ett däcks välvning. Notera också takkantens ornerade hängbräda och fönstrens vackra profilering.

19. Lundbergiska villan. Här ser du det första stora bostadshuset i sommarhamnen. När Stavnäs blev populärt hos sommargästerna, blev mark som inte var odlingsbar och som inte tidigare varit eftertraktad värdefull och avstyckningar gjordes. Välbeställda stockholmare byggde egna sommarhus i dåtidens moderna villarkitektur, luftiga och utsirade och helst med stora verandor. De målades i ljusa oljefärger, till skillnad från den äldre rödfärgade

allmogebebyggelsen. Det här huset är byggt 1882 i den så kallade schweizerstil som sommarnöje åt fabrikören CL Lundberg. Samme man som också tog initiativ till Varmbadhuset (se nr 15).

20. Ahlinska vilan. Det här är köpmannen Emil Ahlins sommarställe, byggt 1921. Men långt ifrån alla sommargäster byggde egna hus, många hyrde av de bofasta som i sin tur flyttade ut i mindre hus.

21. Havsklippstrand. Här i strandkanten skjuter stenhällarna ut i vattnet. De slipades släta av rörelserna i den senaste inlandsisen som försvann från Norden för 10 000 år sedan. Tittar du på berget ser du också att infrusna stenar i isen har ristat långa märken i berget. Härifrån är fin utsikt över Stråket och bort mot Djuröbron.

22. Näset. Här på Näset finns lämningar efter farledens militära aktiviteter. Längst ut på udden finns ett omsorgsfullt kallmurat försvarsvärn från 1900-talets början. Här är också en bra plats att rasta på och njuta av utsikten bort mot Djurö kyrka.

23. Sandtaget. Stavnäs vilar på stora mängder sand. Sanden avlagrades under senaste istiden när en isälv forsade fram här. Sanden ute vid Sandhamn avsattes antagligen vid samma tid. Öppna ytor av sand är inte så vanliga, de är extra viktiga för insekter som är beroende av den miljön, som de vårsidenbin och myrlejonsländor som lever här. På 1910-talet började man skeppa sand från Sparrviken, Klobbviken och Östersjöviken.

24. Oskarsborg. Här ser du en av de ståtligaste trävillorna i Stavnäs. Villan uppfördes av lotsen Oskar Blomqvist år 1896. Industrialismens genombrott hade lett till en ökad fartygstrafik och då fick också lotsningen ett uppsving. Stavnäs hade sedan mitten av 1800-talet utökats med flera lotsfamiljer och annat sjöfolk.

25. Äldre gård. Det röda knuttimrade huset lär vara ett av de äldsta i Stavnäs, byggt före 1725. Här låg en av byns åtta gårdar, den syns på kartan från 1844.

Här finns även en timrad lada bevarad.

26. Östersjöviken. Till den här kommunala badplatsen med bryggor och långgrund sandstrand tar sig många för ett dopp. Närmast vattnet finns enbart öppen sand, men längre upp på stranden breder ljungen ut sig. Ljungen kan producera stora mängder nektar, tack vare att den blommar så rikligt. Det gör den viktig för många insekter. Badplatsen är också en lämplig rastplats med fin utsikt över fjärden.

27. Ellensvik. Du står framför Ellensvik, ett hus i nationalromantisk stil som byggdes 1906 och uppges vara ritad av nationalmålarna Carl Larsson, Bruno Liljefors och Anders Zorn. Den nationalromantiska stilen kom omkring sekelskiftet 1900 och den såg tillbaka på allmogekulturens byggnadskonst, och ibland även på traditionell svensk herrgårdsarkitektur. Ellensviks liggande och mångspröjsade fönster är typiska för tiden.

28. Lotsstuga. Den här gamla, knuttimrade stugan fick sin rikt utformade veranda med vackra detaljer vid förra sekelskiftet. Traditionen säger att det är en lotsstuga från 1830-talet. Huset visar väl hur de bofasta tog till sig de nya stilidealerna och moderniserade sina hus.

29. Gårdsbildning. Här passerar du några ekonomibyggnader från tiden då jordbruk bedrevs i byn. I den gula huvudbyggnaden från 1907 fanns från 1920-talet och fram till 1960-talet Nolkranz livsmedelsaffär, en föregångare till ICA Stavnäs.

30. Stavnäs gamla skola och lärarbostad. År 1869 skänkte Johan Petter Öhlin mark till att uppföra en skolbyggnad. Den egna skolan innebar en stor lättnad för barnen som tidigare fått ta sig till skolan på Djurö per båt, eller vintertid över isen. I lärarbostaden fanns en tid telegrafstationen, hit gick den som inte hade egen telefon eller som ville skicka telegram. Idag används huset för kulturella evenemang.

26

24

31

27

31

33

34

35

STAVSNÄS VINTERHAMN

I början av 1930-talet var landsvägen till Stavsån färdig och 1934 fick byn bussförbindelse. I samband med detta anlades Stavsån vinterhamn, som därefter har blivit en livligt trafikerad "port" mot övärlden i den här delen av skärgården. Stavsån vinterhamn var mer lämpad för isbrytande båtar än den trånga och alltmer uppgrundade Byviken vid Stavsån by. Den nya landsvägen och den nya hamnen gjorde att trafiken leddes förbi den gamla byn, och idyllen i det gamla Stavsån har kunnat bevaras. Vid Stavsån vinterhamn kan du också uppleva vacker natur med gammal barrskog och naturliga havsstränder och klippor.

31. Trollskogen. I den här skogen har många fantasifulla små stentroll fått ett hem. De är placerade här av barn bland annat från förskolor i trakten. Här går du också genom en sällsynt typ av skog på Värmdö: sandbarrskog. Flera arter som lever här är ovanliga. Bland annat tallticka, en svamp som bara växer på tallar som är äldre än 150 år. Här lever också den lilla orkidén knärot, med sina små vita klockor på en decimeterhög stängel. Knärot växer bara på några få platser på Värmdö.

32. Susegårdarna. Här i utkanten av byn i gles barrskogsterräng finns några stora och välbevarade sommarvillor i trä från förra sekelskiftet. En av dem är Susegårdarna. Det herrgårdslänkande huset är från 1905 och byggt i nationalromantisk stil med kubliänkande form och brutet tak. Huset lär vara ritat av den kände arkitekten Ferdinand Boberg.

33. Helgarsviken. Här i viken intill Susegårdarna finns en fin plats för bad, med bryggor och sandstrand. Viken är skyddad från väder och vind av två bergknallar och har ett högt naturvärde. Naturtypen kallas havssträndäng och är ganska ovanlig i den inre skärgården.

34. Utsiktsplats. Här uppe på berget klamrar sig tallarna fast. Naturtypen kallas hällmarkstallskog och är typisk för Värmdö. Tallarna klarar att växa på den karga marken genom att skjuta ut sina rötter långt för att hitta vatten och näring. Tallar som växer där vädret är hårt, får ofta ett krypande växtsätt. Det kan du se på några av tallarna där du står. Här utanför breder Nämndöfjärden ut sig och bortom ön Södra Berghamn ser du Runmarö.

35. Stavsån vinterhamn. Nu står du framför nutidens viktigaste knutpunkt för båtförbindelser i mellanskärgården, sommar som vinter. Härifrån går båtar till bland annat Runmarö, Nämndö, Hasselö, Eknö, Harö och Sandhamn. Hamnen anlades på 1930-talet i samband med att Stavsån fick en landsväg som kunde trafikerades med bussar. Den nya hamnen var lättare att nå med isbrytande båtar, jämfört med den gamla hamnen Byviken, vid Stavsån by.

STAVSNÄS GÄRDE OCH HÖL

Kommunikationer och vägnät förbättrades stegvis och permanentboendet ökade i Stavsnäs. På 1960- och 70-talen växte Stavsnäs till en tätort. Den byggdes upp på andra sidan vägen, på byns gamla odlingsmarker. Här på Stavsnäs gårde finns ett litet köpcentrum från 1967 och bostadsbebyggelse från 1960-talet och framåt, bland annat några större flerfamiljshus och tidstypiska villaområden. Omedelbart söder om villabebyggelsen ligger den välbevarade byn Höl, väl skyddad vid Hölsfladen innanför ön Hölö. Höls by slapp splittra sin täta bybebyggelse under jordbruksreformen laga skifte vid 1800-talets mitt, medan Stavsnäs by tvingades flytta fyra av sina gårdar.

36. Stavsnäs gårde. En karta från 1600-talet visar att det här fanns åker på fyra och en kvarts tunnland, 22 000 kvadratmeter. Söder om åkermarken låg ängarna som gav vinterfoder till djuren. Delar av åkermarken brukades gemensamt av byarna Stavsnäs och Höl.

37. Höls by. Höl var, precis som Stavsnäs, en fiskarbondenby fram till förra sekelskiftet. Närheten till Stavsnäs gjorde att Höl vid 1800-talets slut blev attraktiv för sommarbebyggelse. Nya villor uppfördes och flera av de gamla bondstugorna försågs med glasverandor. Idag kan byn visa upp en blandning av äldre timrade boningshus, ekonomibyggnader och sommarvillor från slutet av 1800-talet och början av 1900-talet. Miljön är tät och oregelbunden på typiskt skärgårdsvis. Mellan husen slingrar sig grusvägar och stigar. Tomterna kantas av häckar och staket.

38. Hölsfladen. Byns hemvik Hölsfladen har ett skyddat läge bakom den stora ön Hölö. Nere vid stranden av Hölsfladen ligger sjöbodar och båthus. Landhöjningen har gjort att byn idag ligger längre från vattnet än tidigare. Observera att marken vid sidan om slingans markering är privat.

Grunda, skyddade havsvikar som Hölsfladen är viktiga för många arter som lever i Östersjön. Här blir vattnet varmt tidigt på våren och fiskar och andra djur söker sig hit för att para sig. På fladens botten finns gott om växtlighet där fiskyngel kan gömma sig från rovdjur. Det finns också gott om mat. Vattnet i en flad är ofta näringsrikt.

39. Gammelbofladen. I ett strandområde med växtlighet, som

här vid Gammelbofladen, finns plats för många olika växter och djur. I vassen kan fåglar och insekter hitta både skydd och mat. De stora sälgbuskarna som växer här är särskilt viktiga för bin, humlor och fjärilar om våren. Sälgen blommar tidigt och erbjuder insekterna pollen och nektar.

På 1930-talet gjordes flera avstyckningar från byns marker till fritidshusbebyggelse, bland annat på ön Hölö. Ett känt exempel är Astri och Evert Taubes Sjösala. 1928 köpte Evert Taube en hustomt intill Orrberget, det berg som blivit känt genom visan och som syns till vänster på ön Hölö på andra sidan vattnet.

VÄLKOMMEN ATT UPPTÄCKA STAVSNÄS!

Ta med den här guiden på din promenad och lär känna naturen och kulturen i byarna Stavnäs och Höl med omnejd. Här kan du följa hur de gamla skärgårdsbyarna förändrats under årens lopp. Här finns hus från olika tider, spår av odlingsmark och gamla vägsystem som tillsammans berättar om människors liv i skärgården. Här finns något för alla besökare, med bad, rastplatser, utsiktspunkter, caféer, folkliv och båtar. Och i Skärgårdsmuseet i Stavnäs by kan du få veta mer om gångna tider.

